

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ПОЛІЦАЇВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Вивчення Голокосту в Кривому Розі в роки Другої світової війни вже має певну історію. Так, окремі сюжети щодо єврейського геноциду в місті знаходимо у працях «Криворіжжя: у полум'ї війни (1941–1944)»¹ і «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.»². Автори цих досліджень висвітлюють переважно перебіг найбільшої єврейської акції в місті 14 жовтня 1941 р., а також відомі трагічні події у поселенні Інгулець у червні 1942 р. Проте аналізу джерел вивчення Голокосту в регіоні в цих працях немає, а документи, переважно з вітчизняних архівів, подано у вигляді додатків. Про жертв єврейського геноциду в місті розповідає книжка місцевого краєзнавця В. Ліна «Криворізька трагедія»³. На основі спогадів очевидців, а також рідних і близьких жертв Голокосту автор відтворив невеличкі портрети загиблих під час трагічних подій біля шурфів шахти № 5. Про жертв, виконавців і перебіг єврейського геноциду в місті розповідає, на основі спогадів очевидців, видання «Невідоме Криворіжжя: сторінки єврейської історії»⁴. Автори ввели до наукового обігу багато рані-

¹ Мельник А.А. Криворожье: в пламени войны (1941–1944). – Кривой Рог, 2014.

² Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр. / В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, Є. М. Левченко. – Кривий Ріг, 2015.

³ Лин В. Криворожская трагедия. – Кривой Рог, 2017.

⁴ Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории / Ред. М. И. Мармер, С. И. Поддубная. – Кривой Рог: Издатель ФООП Чернявский Д. А., 2015.

ше не відомих або маловідомих спогадів про ті трагічні події. Більше матеріалів щодо Голокосту у місті та навколишньому районі подано у збірнику документів «Кривий Ріг: пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах»⁵. Серед інших документів, які вміщені у цьому збірнику, привертає увагу протокол допиту поліцає І. Собко, який на сьогодні є єдиним відомим джерелом, в якому, з позицій виконавця, описано масову страту єврейського населення міста 14 жовтня 1941 р.

Серію праць присвячено аналізу архівно-слідчих справ поліцаїв та інших місцевих виконавців Голокосту. Серед зарубіжних дослідників привертає увагу праця Тані Пентер⁶, яка пише про певні особливості, що були притаманні радянському правосуддю та, відповідно, радянській судово-слідчій документації. Серед вітчизняних дослідників, які, зокрема, вивчають архівно-слідчі справи, слід загадати І. Дерейка⁷. Він доволі докладно аналізує структуру архівно-слідчих справ, визначає специфічні риси цього різновиду джерел тощо. Проте він не ставить за мету виокремити з цих матеріалів інформацію, яка стосувалася б саме Голокосту. Слід зауважити, що його монографія⁸ – одне з перших досліджень в Україні, присвячених місцевим військовим і поліційним формуванням. Нині бракує досліджень регіонального аспекту Голокосту й участі в ньому місцевих поліційних формувань, і зокрема, аналізу джерел з історії Голокосту в різних регіонах.

У цій статті проаналізовано архівно-слідчі справи місцевих поліцаїв щодо наявності у них фактів, які б свідчили про участь цих осіб у геноциді євреїв Кривого Рогу. Завдяки залученню нещодавно віднайдених архівно-слідчих справ вдалося розширити коло осіб, причетних до Голокосту в місті, а також з'ясувати їхню роль у подіях

⁵ Кривий Ріг: пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах / Сост. В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич та ін. – Кривий Ріг, 2018.

⁶ Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – Київ, 2012.

⁷ Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистого виміру проявів збройного колабораціонізму в Рейхскомісаріаті «Україна» // *Сторінки воєнної історії України*. – Київ, 2010. – № 13.

⁸ Його ж. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Наук. ред. О. Г. Бажан; НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2012.

жовтня 1941 р. й у подальшому переслідуванні та знищенні євреїв на Криворіжжі.

На сьогодні у фонді 6(Р) Державного архіву управління Служби безпеки України в м. Дніпрі виявлено 13 архівно-слідчих справ, заведених на криворізьких поліцаїв. Усього по цих справах проходили 27 осіб, із них 17 – обвинувачувалися, у тому числі, в участі у геноциді єврейського населення. Виявлені справи розпочато переважно упродовж 1944–1955 рр. Зокрема, в 1944 р. було заведено дві багатотомні справи, за якими обвинувачували загалом 19 осіб. У 1945 р. – справу на поліцай І. Собка, а у 1948 р. – п'ять справ на п'ять осіб. У 1952 р. розпочато дві справи, за якими обвинувачували дві особи. У 1955 р. завели тритомну справу з обвинувачення А. Ільчука. Ці справи відрізняються за кількістю осіб (заведені на одну особу або групі), а також томів справи.

Усі ці справи формувались за канонами радянської системи ведення слідства, і тому, як слушно зазначає І. Дерейко, їхня структура і порядок систематизації аналогічні описанам дослідниками справам 1920–1930-х рр., коли набували чинності кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Матеріали архівно-кримінальних справ можна згрупувати за такою схемою:

- 1) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання запобіжного заходу, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передання на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого, свідчення учасників щодо обставин затримання (у разі опору заарештованого);
- 2) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, матеріали розслідування діяльності інших службовців цієї частини чи підрозділу, постанови про висування обвинувачення, зміну запобіжного заходу;
- 3) документація, що була отримана на офіційні запити органів НКВС і НКДБ (МВС і МДБ/КДБ) до різних установ для встановлення особи та діяльності обвинуваченого, частин та підрозділів, у яких він проходив службу, – акти, довідки, характеристики з місця проживання, роботи чи служби; матеріали додаткових слідчих дій на місцях боїв або репресій проти населення; службові матеріали його зверхників і противників (у разі дій проти встановлених партизанських загонів чи частин РСЧА);

4) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо, матеріали слухань Особливої наради щодо репресій проти членів родини підсудного⁹.

Одним із перших документів архівно-кримінальної справи, в якому йдеться про злочини стосовно єврейського населення, – це постанова про обрання запобіжного заходу, яку в справах позначено як «Постанова на арешт». Якщо у справі є матеріали на багатьох фігурантів, то «постанови на арешт», як правило, подані на початку слідчих матеріалів кожного наступного фігуранта справи. Інформація, що міститься у таких постановках, отримана оперативним та/або агентурним шляхом, тобто під час допитів осіб співробітниками НКВС-МДБ або шляхом отримання агентурної інформації від мережі інформаторів та агентів. Отже, склад злочину, з одного боку, є суто інформативним, а з іншого – є важливим чинником подальшого ведення слідства, адже слідчий, під час допитів, керувався передусім обвинуваченнями, що містяться у «Постанові на арешт».

У більшості архівно-слідчих справ на криворізьких поліцаїв, які ми досліджували, у постанові про обрання запобіжного заходу міститься інформація про злочини, пов'язані з єврейським геноцидом у місті. Ці документи умовно можна поділити на дві частини за характером інформації. У першій частині подають біографічні дані підозрюваної особи. Зокрема, можна з'ясувати соціальний стан особи, рівень освіти та навіть мотиваційну складову щодо співпраці з німецькими репресивно-каральними органами. Наприклад, у «Постанові на арешт» місцевого поліцейя Петра Головатого вказано, що він за походженням із селян-кулаків, закінчив 7 класів, його батько був репресований¹⁰. Тобто можна припустити, що соціальне походження Головатого і репресії радянської влади щодо його батька, а також низький рівень освіти були чи не основними критеріями для зарахування на службу в місцеву поліцію. Адже аналіз анкетних даних більшості виявлених криворізьких поліцаїв свідчив саме про це. Це були особи із середнім або низьким рівнем освіти, як правило, не задоволені радянською владою. Також деякі з них, зокрема, С. Никитський і Ф. Шаблій, до окупації здобули військовий досвід. І саме на

⁹ Там само. – С. 35.

¹⁰ Державний архів Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі – ДА СБУ м. Дніпро). – Ф. 6(Р). – Оп. 2. – Спр. 17980. – Арк. 3.

цих аспектах вони наголошували, коли писали заяви для вступу на службу у поліцію.

У другій частині йде мова про підозру, яку висувають органи радянської держбезпеки, і факти злочинної діяльності особи, які підтверджують цю підозру. В більшості справ, заведених на криворізьких поліцаїв, у «Постанові на арешт» просто наведено інформацію про участь особи в масовому розстрілі єврейського населення м. Кривого Рогу. Саме таке формулювання міститься у постановах про обрання запобіжного заходу поліцаям Івану Купріяненку¹¹, Федору Шаблію¹², Василю Лисенку¹³, Семену Петріченку¹⁴ та ін. Ці справи датовано другою половиною 1940-х рр., і слід звернути увагу на те, що за панівної на той час у публічному дискурсі концепції (про те, що від рук нацистів гинули «мирні радянські громадяни», без виокремлення їхньої національної належності), в цих документах чітко вказано про участь зазначених осіб у масовому знищенні саме єврейського населення. Винятком є «Постанова на арешт», що міститься в архівно-слідчій справі, заведеній на місцевого поліцая Івана Собка¹⁵. Цей документ датовано груднем 1945 р., як один із фактів злочинної діяльності І. Собка названо його участь в арештах радянських громадян. Хоча з матеріалів кримінальної справи ми дізнаємось, що І. Собко відіграв доволі помітну роль в акції знищення криворізьких євреїв 14 жовтня 1941 р., про що сам він досить докладно свідчив.

З-поміж інших вирізняється справа Івана Калашника. У «Постанові на арешт» І. Калашника, який із листопада 1941 р. був завідувачем складу місцевої поліції, йде мова про те, що у нього в підпорядкуванні перебували шість осіб єврейської національності, з яких він постійно знущався і змушував працювати. Крім того, упродовж лютого – березня 1942 р. він бив затриманих євреїв перед їх стратою¹⁶. Такий докладний опис злочинів є радше винятком, аніж нормою для слідчих справ, розпочатих у другій половині 1940-х рр. Більшість матеріалів кримінальних справ перших повоєнних років мають низьку професійну якість оформлення.

¹¹ Там само. – Спр. 17233. – Т. 1. – Арк. 2.

¹² Там само. – Оп. 2. – Спр. 18955. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Спр. 17911. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – Спр. 15055. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. – Спр. 17277. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 3.

Більш професійними були кримінальні справи, заведені чекістами на місцевих колаборантів у 1950-х рр. Зокрема, в постанові про обрання запобіжного заходу Анісіму Ільчуку конкретизовано факти його злочинної діяльності. Зазначено, що за його вказівкою на місці розстрілу євреїв (йдеться про шурфи шахти № 5, біля яких 14 жовтня 1941 р. розстріляли близько 2500 євреїв – мешканців Кривого Рогу та 800 військовополонених переважно єврейської національності) поліцаї забрали цінності у розстріляних і передали їх німецькому офіцеру. Крім того, в листопаді та грудні 1941 р. А. Ільчук, застосовуючи методи фізичного впливу, домогся визнання у С. Москвина та І. Холявка, що їхні дружини – М. Вінар-Москвина та Х. Мороз – є за походженням єврейками. В результаті, М. Вінар-Москвину разом із немовлям заарештували й розстріляли, а Х. Мороз вдалось утекти і не потрапити до рук криворізьких поліцаїв¹⁷. У травні або червні 1942 р. за вказівкою А. Ільчука поліцай Олексій Школяр заарештував Е. Коган та її синів Леоніда та Валентина. Згодом їх розстріляли за належність до єврейської національності¹⁸. Отже, інформація, що вміщена у «Протоколах на арешт», дає уявлення про ступінь злочинної діяльності того чи того поліцає. Більш конкретні факти злочинів вміщені у матеріалах слідства.

Найбільш інформативними є протоколи допитів обвинуваченого та свідків. Сучасна німецька дослідниця Таня Пентер виокремила низку особливостей при роботі з матеріалами радянських спецслужб. Насамперед, потрібно враховувати той факт, що покази, які надавали свідки та обвинувачені, викладені здебільшого в інтерпретації слідчого (зазвичай допити вів один слідчий). Тому ці джерела слід використовувати у комплексі з іншими відомими документами. З іншого боку, матеріали радянських спецслужб подекуди є єдиним джерелом, яке містить докладний опис масових страт євреїв, а також свідчення очевидців про умови життя у гетто і таборах¹⁹. Крім того, слід враховувати, що свідчення обвинувачуваних та свідків є доволі надійним джерелом щодо ідентифікації та злочинної діяльності місцевих колаборантів, натомість німецьких злочинців часто сприймали як

¹⁷ Там само. – Спр. 18835. – Т. 1. – Арк. 5.

¹⁸ Там само. – Арк. 6.

¹⁹ *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього.* – С. 193–194.

службовців «гестапо». Також, на думку німецької дослідниці, потрібно пам'ятати, що матеріали слідства подають проблему співпраці у світлі бачення її радянською владою²⁰.

Протоколи допитів поліцаїв і свідків мають певну специфіку. Зокрема, слідчі намагались довести, у першу чергу, антирадянську діяльність осіб, що пішли на службу до місцевих формувань німецької поліції. Тому тема єврейського геноциду у протоколах допитів криворізьких поліцаїв є аж ніяк не основною. Слідчих більше цікавила інформація про осіб, що були в поліції або співпрацювали з нею як агенти, ніж, скажімо, кількість загиблих євреїв і обставини проведення розстрілів. У матеріалах виявлених архівно-слідчих справ, особливо тих, що були заведені у 1940-х рр., немає інформації про слідчі експерименти, які б доводили вину обвинувачуваного у здійсненні вбивств мешканців Кривого Рогу. Така інформація міститься переважно у протоколах допитів свідків. А про участь у єврейському геноциді обвинувачувані або розповідали самі, або за них це робили свідки, які подеколи також були поліцаями. Отже, матеріали слідства, хоча інколи містять дуже важливу і навіть унікальну інформацію про злочини стосовно єврейського населення, є доволі тенденційними джерелами.

У протоколах допитів криворізьких поліцаїв можна виділити чотири основні групи відомостей про єврейський геноцид, що відповідно дадуть змогу: визначити коло місцевих осіб, причетних до Голокосту на Криворіжжі; уточнити перебіг найбільшої масової страти євреїв у місті 14 жовтня 1941 р.; ідентифікувати жертв єврейського геноциду в регіоні; дослідити інші факти злочинної діяльності місцевих поліцаїв стосовно єврейського населення Криворіжжя.

Одним із найважливіших аспектів дослідження Голокосту є встановлення осіб, які безпосередньо брали участь у знищенні євреїв або своїми діями допомагали це робити. Значну кількість виконавців цього злочину вже встановлено. Зокрема, завдяки документальному збірнику О. Круглова ми знаємо німецьких виконавців, які відповідали за масове вбивство криворізьких євреїв у жовтні 1941 р.²¹ На території Кривого Рогу діяли представники айнзацгрупи С. У липні 1941 р. оперативна група С була посилена військами СС і мала у

²⁰ Там само. – С. 195.

²¹ *Круглов А.* Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 годах. – Днепропетровск, 2008. – Ч. III. – С. 206–211.

своєму розпорядженні близько 900 осіб²². Також сьогодні вже відомо, що саме німці здійснювали безпосередній розстріл євреїв Кривого Рогу в жовтні 1941 р. Начальник I відділу поліції І. Куприяненко свідчив під час допитів, що для розстрілу із Дніпропетровська (нині – Дніпро) спеціально приїздив відділ СС²³. (Очевидно, він мав на увазі зондеркоманду айнзацгрупи С. Проте цілком вірогідно, що вона приїхала з іншого міста, адже у Дніпропетровську в цей час так само відбувався масовий розстріл місцевого єврейського населення). Інші криворізькі поліцаї теж свідчать про проведення розстрілу німцями, хоча не ідентифікують цей підрозділ.

Начальник поліції Криворізького сільського району С. Никитський свідчив, що восени 1941 р. в Кривому Розі єврейське населення знищували, переважно, два каральні підрозділи – 130-й шуцбатальйон і козацька сотня під керівництвом Гаврила Богуна. Ці підрозділи були сформовані з місцевих поліцаїв і військовополонених зі шталагу 338. 130-й шуцбатальйон очолював фольксдойче Густав Гусер²⁴. Про козацьку сотню в архівно-слідчих справах інформації обмаль. Лише відомо, що до кінця вересня 1941 р. Г. Богун очолював III відділ поліції Центрального району Кривого Рогу, а наприкінці вересня «перейшов до російської визвольної армії (йдеться, напевно, про один із загонів російських козаків, що діяли у складі Вермахту. – *Р. Ш.*) і там отримує звання лейтенанта»²⁵. Деякі місцеві поліцаї під час слідства свідчили, що козацька сотня брала участь в єврейському геноциді, однак конкретні факти такої участі не навели. А ось представники 130-го батальйону займалися розстрілами політичних і кримінальних злочинців, а також брали активну участь у геноциді єврейського населення міста та району²⁶. Отже, цілком імовірно, що саме ці підрозділи, разом з німецькими зондеркомандами були причетні до знищення єврейського населення, яке тривало упродовж 1941–1942 рр. на Криворіжжі.

Із протоколів допитів місцевих поліцаїв дізнаємось про участь представників допоміжної поліції у проведенні акції 14 жовтня 1941 р. За наказом німецького військового керівництва Кривого Рогу

²² Там же. – Ч. I. – С. 24.

²³ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. 6(Р). – Оп. 2. – Спр. 17233. – Т. 1. – Арк. 26.

²⁴ Там само. – Спр. 18955. – Арк. 46 зв.–47.

²⁵ Там само. – Спр. 17233. – Арк. 23.

²⁶ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 45–45 зв.

в акції зі знищення криворізьких євреїв мала брати участь уся місцева допоміжна поліція²⁷. На той час у Кривому Розі почалась реорганізація української поліції, з 3 жовтня 1941 р. вона мала назву «допоміжна поліція» і складалась у центральній частині міста з трьох відділів. Як свідчив уже згадуваний І. Куприяненко, відділи, або сотні, поліції формувались за віковим принципом. У І відділі служили особи віком до 25 років, у ІІ – від 25 до 35 років, а у ІІІ відділі (так званій резервній поліції) – від 35 років²⁸. У перших двох відділах було 32–36 осіб, а в складі резервної поліції – 18–20 осіб²⁹. Першу сотню очолював Куниця, другу – І. Куприяненко, а резервну поліцію – спочатку Микола Стеценко, а пізніше А. Ільчук. Усі ці відділи підпорядковувались начальнику криворізької допоміжної поліції Миколі Тараненку. Крім цього, в місті були створені ще два відділи – «Східний» (його очолював Чернявко) і «Північний» (очолював Лепський)³⁰. У сільській місцевості, що належала до Криворізького району, було утворено поліцію Криворізького сільського району, яку до жовтня 1941 р. очолював український націоналіст П. Тарнавський. З жовтня начальником сільської поліції було призначено С. Никитського³¹. Отже, на час найбільшої акції зі знищення євреїв Кривого Рогу структури місцевої поліції були майже повністю сформовані.

Із протоколів допитів місцевих поліцаїв і свідків відомо, що поліцаї брали участь в арештах євреїв напередодні акції, у конвоюванні їх до місця страти й у збиранні речей уже загиблих. Відомо, що всіх євреїв Кривого Рогу ще 13 жовтня 1941 р. зігнали до місцевої синагоги на вул. Спортивній. Поліцай І. Собко свідчив, що наказ про арешти єврейського населення в жовтні 1941 р. віддав начальник поліції М. Тараненко³². (Про те, хто віддав наказ М. Тараненку, І. Собко у своїх показах не згадує. Цілком вірогідно, що він не мав доступу до цієї інформації). І. Собко мав провести арешти єврейського населення на центральній вулиці міста – Поштовій. Безпосередній наказ про здійснення цієї акції йому віддав фельдфебель Микола Коваль. І. Собко разом із поліцаєм В. Лисенком заарештували шість єврей-

²⁷ Там само. – Спр. 75. – Т. 4. – Арк. 86.

²⁸ Там само. – Спр. 17233. – Т. 1. – Арк. 38.

²⁹ Там само. – Арк. 38.

³⁰ Там само. – Арк. 46.

³¹ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 30.

³² Там само. – Спр. 17277. – Арк. 22.

ських родин і відвели їх до синагоги. Ключі від квартир вони віддали М. Ковалю³³. Крім того, безпосередньо зібранням євреїв у синагозі займались представники резервної поліції. Так, І. Куприяненко називає шість осіб, зі складу резервної поліції, які, на його думку, були причетні до арештів євреїв: Шепелевський, Карабилов, Бреславець, Розум, Школяр, Айресюхін³⁴.

Крім того, І. Куприяненко, як начальник II відділення поліції, брав участь в арештах євреїв, а також очолював групу поліцаїв, які охороняли будівлю синагоги, в якій перебували євреї. З-поміж них він згадує одинадцять осіб: Микола Старченко, Іван Жильцов, Михайло Голобородько, Василь Радутний, Іван Семка, Михайло Гребельний, Іван та Микола Крисенко, Москаленко, Кацун (або Калун. – *Р. Ш.*) та Іщенко. Крім того, ці особи та ще вісім невідомих поліцаїв зі зброєю в руках охороняли місце розстрілу євреїв у районі шахти № 5. Очолював цю групу також І. Куприяненко³⁵.

За свідченнями І. Собка, допомагала німцям у здійсненні цього злочину ще одна група поліцаїв. Безпосередньо перед шурфом шахти готували євреїв до розстрілу Василь Печенюк, Бреславський і, очевидно, сам І. Собко. Крім того, після розстрілу група поліцаїв мала зібрати гроші у вбитих осіб, а також дорогоцінні речі, та посортувати одягу. Це завдання виконували І. Собко, Бузинарський, Іван Литвинов, Шутько, Іван Танич, Тилоха, Кудинов, Іван і Микола Крисенки³⁶.

Із показів місцевих поліцаїв відомо, що одним із заступників М. Тараненка був Василь Пастернак. Після реорганізації місцевої поліції, що остаточно завершилась взимку 1942 р. він очолив слідчий відділ СД. Восени 1941 р. під час проведення найбільшої у місті «єврейської акції» він, як заступник М. Тараненка, відповідав за збирання євреїв до синагоги. Крім того, коли Пастернак очолив слідчий відділ СД, він разом зі своїм братом Олексієм та ще з одним слідчим Михайлом Стрикалем особисто виїжджали на розстріли ув'язнених³⁷. Очевидно, що серед ув'язнених, яких розстрілювали німці, були і євреї. Адже, за свідченнями поліцейя Геннадія Белошистова, в січні – лютому 1942 р. в підвалах криворізького СД регуляр-

³³ Там само. – Арк. 23.

³⁴ Там само. – Спр. 17233. – Т. 1. – Арк. 26.

³⁵ Там само. – Арк. 52.

³⁶ Там само. – Спр. 17277. – Арк. 23–24.

³⁷ Там само. – Спр. 16681. – Арк. 73.

но утримували групи євреїв, яких згодом розстрілювали³⁸. Зі свідчень А. Ільчука дізнаємось про те, що після жовтневого розстрілу євреїв 1941 р. до нього в кабінет прийшов поліцай Микола Божко і надав список прізвищ та адрес 10–15 сімей єврейської національності, яких необхідно було заарештувати і доставити у поліцію. А. Ільчук, як очільник резервної поліції, призначив для арештів цих осіб трьох поліцаїв: Школяра, Розума і Карабила (або Карабилова, як у показах Куприяненка). Вони заарештували 10–15 осіб, які в подальшому були розстріляні³⁹.

За показами керівників поліцейських ділень Криворізького сільського району можна ідентифікувати місцевих поліцаїв, що були причетні до вбивств єврейського населення. Одним з організаторів Голокосту у сільській місцевості Криворіжжя був начальник поліції цього району Степан Никитський. Одним із завдань, які він ставив перед своїми підлеглими, були пошук і захоплення євреїв⁴⁰. І підлеглі ревно виконували накази свого керівника. Приміром, наприкінці січня – на початку лютого 1942 р. керівник Веселовської волосної дільниці поліції Павло Нечепуренко в селі Новий Шлях (Сталіндорфського району) заарештував 15 євреїв. Їх утримували в приміщенні місцевої школи. Згодом П. Нечепуренко й С. Никитський відправили цих людей до Кривого Рогу⁴¹. Їхні прізвища та подальша доля залишаються нез'ясованими.

В єврейському поселенні Най-Лебен поблизу Кривого Рогу участь у знищенні єврейського населення у січні 1942 р. брали як місцевий комендант, так і поліцаї. Зокрема, в архівно-слідчих справах міститься інформація про місцевих поліцаїв, які конвоювали місцевих євреїв для страти у Кривий Ріг, – це Григорій Кириченко, Михайло Бутинник, Іван Житник, Лисовий (ім'я невідоме), Митрофан Пудич, Петро Матвієнко та два Івана Шкурка⁴².

Отже, з наявних кримінальних справ, заведених на криворізьких поліцаїв, вдалося встановити дані деяких осіб, причетних до єврейського геноциду у місті. Звісно, це не повний перелік, дослідження Голокосту в місті триває.

³⁸ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 46–48.

³⁹ Там само. – Спр. 18835. – Т. 1. – Арк. 95–99.

⁴⁰ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 27 зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 68–69.

⁴² Там само. – Арк. 150.

Важливою інформацією, що міститься у протоколах допитів поліцаїв та свідків, є відомості про трагедію, яка сталась у Кривому Розі 14 жовтня 1941 р. Анатолій Немченко, якому у 1941 р. було лише 7 років, розповідав, що його на все життя вразило те, що він побачив біля шахти № 5. Із його свідчень відомо, що в ці дні розстріляли переважно дітей, жінок і літніх людей. Спочатку німецькі карателі вбили дітей, а потім, поділивши дорослих на декілька груп, почали розстрілювати їх. Німецькі солдати майже впритул стріляли жертвам у голову, а поліцаї кидали їх у шурф шахти. Після закінчення розстрілу в шахту кинули декілька гранат, шурф засипали сіллю, а біля нього підірвали декілька авіаційних бомб⁴³. Таким чином нацисти намагались знищити всіх, хто міг залишитись живим.

Інформація, яка міститься у показах безпосередніх учасників цього злочину, дає змогу докладніше визначити його перебіг. Зокрема, вже згадуваний поліцай І. Собко залишив найбільш повну на сьогодні розповідь про перебіг акції 14 жовтня 1941 р. Ці покази оприлюднено та проаналізовано у попередніх розвідках з цієї теми⁴⁴. Повний текст показів І. Собка вміщено у згаданому збірнику документів «Кривий Ріг: пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах»⁴⁵. Нам важливо визначити, як слідчі відобразили ці події у протоколах допитів безпосередніх виконавців і свідків. Зокрема, І. Собка слідчі не розпитували докладно про суб'єктивну та об'єктивну складові злочину, тобто про спосіб, обстановку, знаряддя та засоби вчинення злочину, про мотиви, мету злочинців тощо. Натомість увагу слідчих привернули факт служби І. Собка у поліції (тобто антирадянська, зрадницька діяльність), приблизна кількість військових, яких було розстріляно того ж дня, а також факт участі місцевої поліції в арештах та розстрілі єврейського населення⁴⁶. Подібним чином були складені протоколи допитів свідків. У справі І. Собка слідчі допитали як свідка А. Атанашенко. У неї теж цікавились фактом участі І. Собка у поліції, а також його ді-

⁴³ Неизвестное Криворожье... – С. 53–54.

⁴⁴ Шляхтич Р. Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.) // *Голокост і сучасність*. – 2016. – Вип. 1 (14). – С. 75–88; *Його жс*. Голокост на Криворіжжі: виконавці та жертви // Музейний простір: збереження та презентація предметів юдаїки: Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (18–20.10.2017). – Кривий Ріг: Видав. Р. А. Козлов, 2017. – С. 82–93.

⁴⁵ Кривий Ріг: пам'ять міста 1941–1945 рр. ...

⁴⁶ ДА СБУ м. Дніпро. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 51–53.

яльність як поліцай. Свідок підтвердила, що І. Собко був одним із поліцаїв, які конвоювали на розстріл місцевих євреїв; під час руху колони він побив єврейську жінку⁴⁷. Але слідчі знову не поцікавились у повній мірі ані об'єктивною, ані суб'єктивною складовою злочину.

Отже, для слідчих було важливим встановити саме факти антирадянської діяльності поліцаїв, а не їхні кримінальні злочини. Проте, зокрема, свідчить вирок, який отримав І. Собко, – 20 років каторжних робіт за статтею 54-1 «б» УК УРСР (зрада Батьківщини військовослужбовцем). Загалом, усі поліцаї, архівно-слідчі справи яких вдалось виявити і які були причетні до Голокосту у Кривому Розі, засуджені за цією статтею (пункти «а» або «б»). Відповідна санкція передбачала розстріл, однак до більшості поліцаїв було застосовано статтю 2 указу Президії ВР СРСР від 26 травня 1947 р., яка передбачала заміну смертної кари на 25 років таборів.

Після розстрілу всі речі розстріляних зібрали у приміщенні аероклубу, а вже звідти на восьми підводах перевезли до складу поліції. Цією операцією керував Іван Калашников, тодішній завідувач складу. В подальшому одяг роздавали цивільним особам, працівникам управи та поліцаям. Сам І. Калашников взяв собі чотири пари чоловічого спіднього, три верхні сорочки, чотири рушники, одну пару взуття, два дамських плаття, дві пари брюк-галіфе⁴⁸.

Отже, покази поліцаїв і свідків дали можливість уточнити коло осіб, причетних до цього злочину, з'ясувати деталі, зокрема, про пограбування євреїв перед розстрілом, побиття єврейської жінки під час конвоювання, участь місцевих поліцаїв у цьому злочині, а також визначити економічну складову подій жовтня 1941 р. Однак не менш важливим є встановлення жертв Голокосту на Криворіжжі.

Імена всіх євреїв, яких було вбито під час окупації Кривого Рогу та сільської округи, встановити вже, мабуть, не вдасться. Проте у показах поліцаїв інколи фігурують імена та прізвища осіб єврейської національності, яких було вбито. Зокрема, місцевий поліцай Іван Жильцов свідчив, що у січні 1942 р. він заарештував сусіда єврея Якова Супоницького, який довгий час ховався у потайній стіні будинку № 32 у Пушкінському тупику, де він мешкав. Після арешту Я. Супоницького було страчено, а І. Жильцов узяв собі деякі речі розстріляного⁴⁹. Сві-

⁴⁷ Там само. – Спр. 17277. – Арк. 36.

⁴⁸ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 28.

⁴⁹ Там само. – Спр. 17233. – Арк. 179.

док у справі А. Ільчука Т. Хітренко під час очної ставки свідчив, що у листопаді 1941 р. був заарештований Сергій Москвин, від якого А. Ільчук вимагав зізнання у тому, що його дружина єврейка. Його було побито і відправлено до камери. Дружина Москвина – М. Вінар-Москвина разом з двома дітьми була заарештована і невдовзі страчена разом з грудним немовлям, а дворічну дитину повернули С. Москвину⁵⁰.

У показах поліцаїв здебільшого зазначено лише загальні відомості про громадян єврейської національності, без імен та прізвищ. Інколи наведено дані про стать, вік і місце проживання заарештованих осіб. Приміром, поліцай Петро Гладченко під час допиту свідчив, що наприкінці зими 1943 р. він заарештував єврейського хлопчика, на вигляд 14-15 років, який на час арешту мешкав у жителями рудничного поселення ім. Кірова на ім'я Катерина⁵¹. Іван Калашников свідчив, що восени 1941 р. він разом з поліцаєм Григорієм Супруном ходив до поселення Змичка, аби заарештувати місцеву єврейку. Жінку і двох її дітей заарештували і відправили до поліційної дільниці⁵². Отже, крім статі, адреси та сімейного стану у показах І. Калашникова та П. Гладченка немає іншої інформації, яка б дала змогу ідентифікувати цих осіб.

У деяких випадках через покази про осіб єврейської національності обвинувачувані намагалися зменшити ступінь своєї провини. Місцевий поліцай Григорій Пляко свідчив, що він улітку 1943 р. допоміг звільнитися сорокарічній єврейській жінці Марії Шнейдер, котра мешкала на руднику Жовтень⁵³. В архівно-слідчій справі про цю жінку згадано лише один раз у показах обвинувачуваного. Слідчі або не знайшли, або не захотіли її відшукати і взяти в неї покази. Подібний епізод бачимо у показах поліцаєв Семена Петриченко. Він свідчив, що німці його звільнили з поліції і заарештували через те, що в його будинку знайшли чотирьох євреїв. С. Петриченко знав їх ще до війни. Важливо те, що він називає їхні прізвища: Краснопольський зі своєю донькою, Бронштейн по батькові Давидович і Самуїл Товаровський. Усіх їх заарештували й невдовзі розстріляли. Петриченка було через місяць звільнено з німецької в'язниці, адже під час слідства він зумів довести, що ці особи лише інколи приходили до нього додому,

⁵⁰ Там само. – Спр. 18835. – Т. 1. – Арк. 249.

⁵¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 15862. – Арк. 141.

⁵² Там само. – Спр. 14293. – Арк. 27–27 зв.

⁵³ Там само. – Спр. 15862. – Арк. 53.

і він не знав, що вони перебувають у будинку⁵⁴. Це один з тих епізодів допитів обвинувачуваного, до яких слід ставитись доволі критично. Найбільш вірогідно, що під час допиту в СД С. Петриченко, щоб урятувати своє життя, все розповів, зізнався, що переховував євреїв, і почав співпрацювати зі слідчими СД. Проте радянському слідству він намагався довести, що до викриття та вбивства цих людей він був непричетний, щоб не збільшувати свою провину.

Отже, протоколи допитів поліцаїв дають важливий фактологічний матеріал про жертв єврейського геноциду. Однак мотиваційна складова тих або тих дій поліцаїв стосовно євреїв визначається перш за все бажанням уникнути суворого покарання, і це потрібно враховувати, аналізуючи джерела.

Протоколи допитів поліцаїв є важливим джерелом для виявлення фактів злочинної діяльності місцевих поліцаїв стосовно єврейського населення Криворіжжя. За весь час окупації Кривого Рогу пошук і знищення євреїв були одним із пріоритетних завдань для місцевої поліції. Тому у протоколах допитів поліцаїв є багато відомостей про затримання євреїв, використання їх для різноманітних робіт у місті, а зрештою, їх знищення.

Зі звіту військового комісара 357-ї комендатури майора Реглера відомо, що в перші тижні німецької окупації Кривого Рогу розглядали можливість створення у місті гетто⁵⁵. Також у цей час місцевих мешканців єврейської національності активно залучали до різноманітних робіт у місті. Зокрема, з показів місцевого поліцаєва Івана Семки відомо, що у вересні 1941 р. він разом з іншими поліцаєвами виводив на роботи євреїв, які мешкали на вулицях Карла Лібкнехта та Саксаганській⁵⁶. Подібний епізод згадано у показах І. Калашникова. Під час слідства він свідчив, що у нього в підпорядкуванні було четверо осіб єврейської національності, які працювали у дворі поліції, прибирали подвір'я та склад. Вони мешкали у своїх домах і приходили до відділення кожного ранку майже упродовж місяця. Їхня подальша доля не відома⁵⁷.

Після масового розстрілу 14 жовтня 1941 р. євреїв у місті майже не залишилось, проте поліція продовжувала їх шукати. Людей заарештовували й незабаром страчували.

⁵⁴ Там само. – Спр. 15055. – Арк. 32–33.

⁵⁵ Там само. – Спр. 75. – Т. 4. – Арк. 71.

⁵⁶ Там само. – Спр. 17233. – Арк. 152.

⁵⁷ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 32.

Поліцай Геннадій Белошистов розповідав, що взимку 1942 р. у підвалі Криворізького СД утримували групи осіб переважно єврейської національності, зокрема, у січні 1942 р. тут перебували близько 60 заарештованих. Невдовзі всіх їх розстріляли. У лютому 1942 р. в підвалі перебували діти, жінки та особи похилого віку єврейської національності. На добу їм видавали 50 грам хліба, а іноді не видавали геть нічого. Коли їх виводили на прогулянку, до Г. Белошистова звернулась жінка з проханням дати їм хліба. Г. Белошистов дав їй буханець, на що І. Калашников заявив: «Навіщо ти їх годуєш, їх все одно розстріляють». Через декілька днів цю групу євреїв також розстріляли⁵⁸.

Отже, протоколи допитів поліцаїв і свідків є найбільш інформативними з-поміж інших матеріалів кримінальних справ щодо фактів єврейського геноциду в місті. Вони дають можливість конкретизувати інформацію про убивства євреїв, визначити коло осіб з місцевого населення, які були до цих убивств причетні тощо. Проте досліджувати ці джерела необхідно в комплексі з іншими відомими матеріалами. Це дасть можливість об'єктивніше відтворити події з історії Голокосту на Криворіжжі.

Останньою групою матеріалів в архівно-слідчій справі є матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо. Ці документи також містять інформацію про факти єврейського геноциду, але якщо у «Постанові на арешт» лише висловлено підозру щодо скоєння злочинів проти осіб єврейської національності, то в обвинувальному акті й вирокі ці злочини подано як доведений факт. Зокрема, в обвинувальному висновку щодо поліцає І. Собко йдеться про те, що він був причетний до конвоювання євреїв до місця страти у жовтні 1941 р. і побитті в цей час єврейської жінки⁵⁹. Але про те, що він брав участь у побитті старого єврея у вересні 1941 р. у висновку не згадано. Натомість є обвинувачення у проведенні антирадянської агітації серед місцевого населення під час перебування на службі у поліції. І посилання в цьому епізоді на покази свідків М. Манько та Є. Костенко, які свідчили про побиття старого єврея в черзі за хлібом. На нашу думку, підміна обвинувачень відбулась тому, що в радянській юридичній практиці побутувала традиція, коли у багатоепізодній справі більш «легкі» злочини «пе-

⁵⁸ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 46–48.

⁵⁹ Там само. – Спр. 17277. – Арк. 65.

рекривалися» «тяжчими». А для радянського законодавства обвинувачення в антирадянській діяльності було більш серйозним обвинуваченням, ніж хуліганські дії щодо старого єврея. Тому слідчі вирішили зробити акцент саме на антирадянській діяльності.

Якісніше були оформлені обвинувальні висновки на поліцаїв, яких було затримано у 1950-х рр. Приміром, у справі А. Ільчука в обвинувальному висновку на восьми сторінках докладно описано факти й подано докази злочинної діяльності стосовно представників єврейської національності. Зокрема, його обвинувачували у тому, що він брав участь у конвоюванні євреїв до місця страти у жовтні 1941 р., віддав наказ про збирання цінностей у громадян єврейської національності. Після масового розстрілу на шахті № 5 за списком, який надав йому поліцей Божко, Ільчук віддав наказ арештувати щонайменше 15 євреїв, серед яких були Родиновський і Вінар-Москвина. Вимагав у Івана Холлявка визнати, що його дружина Хана є єврейкою, після чого родина змушена була тікати і перебувати на нелегальному становищі⁶⁰.

Як бачимо, в обвинувальних висновках також зберігаються відомості про єврейський геноцид у місті. Однак, на відміну від протоколів допитів і «постанов на арешт», дані, що містяться у цих документах, мають бути доведеними фактами й об'єктивно визначати ступінь провини обвинувачуваної особи. Матеріали оформлення слідства, які були розпочаті в перші повоєнні роки, відрізняються від таких документів 1950-х рр. Останні якісніше оформлені й мають ґрунтовнішу доказову базу.

Отже, архівно-слідчі справи криворізьких поліцаїв мають величезний інформаційний потенціал щодо дослідження Голокосту на Криворіжжі. Найбільше відомостей про Катастрофу акумульовано в «постановах на арешт», протоколах допитів та обвинувальних висновках, вироках позасудового органу, суду, трибуналу тощо. З цих матеріалів можна дізнатись про перебіг найбільшої масової страти євреїв у місті 14 жовтня 1941 р., зокрема, про збір євреїв напередодні масової страти, факти пограбування єврейського населення перед стратою і безпосередньо на місці розстрілу, про перебіг самого розстрілу. Також є можливість визначити коло місцевих осіб, причетних до Голокосту на Криворіжжі, та ідентифікувати жертв єврейського геноциду в регіоні, дослідити інші факти злочинної діяльності місцевих поліцаїв стосовно місцевого єврейського населення. З архівно-

⁶⁰ Там само. – Спр. 18835. – Арк. 217–218.

слідчих справ можемо дізнатись прізвища осіб, котрі брали безпосередню участь у Голокості в Кривому Розі, визначити, в яких епізодах були задіяні ті або ті поліцаї, а також висвітлити факти переслідування та вбивств євреїв після 14 жовтня 1941 р.

Крім того, архівно-слідчі справи дають можливість прослідкувати мотивацію осіб, які пішли на службу в місцеві формування німецької поліції. Основним мотивом була матеріальна вигода, адже за це платили гроші, надавали одяг та продуктові пайки. Криворізький поліцай Семен Петриченко свідчив, що за службу в поліції він отримував 220 карбованців і продукти харчування⁶¹. Поліцай Григорій Заблоцький, який був слідчим при криворізькій поліції безпеки, отримував 500 німецьких марок (скоріше, йдеться про окупаційні карбованці) на місяць і продовольчі продукти⁶², керівник «резервної» роти криворізької поліції Анісім Ільчук – 400 карбованців⁶³.

Крім того, поліцаї мали можливість грабувати речі місцевих мешканців, у тому числі вбитих та евакуйованих євреїв. Поліцай І. Калашник, який восени 1941 р. був завідувачем складу криворізької міської поліції, свідчив, що наприкінці 1941 р. керівництво наказало створити групу з місцевих поліцаїв, щоб грабувати квартири й будинки евакуйованих і розстріляних осіб, і євреїв також. Як свідчив І. Калашник, із квартир виносили різні речі: меблі, одяг, посуд, дрова, вугілля тощо. Все це майно І. Калашник зберігав у себе на складі, а потім його, очевидно, роздавали місцевим поліцаям⁶⁴.

Ще одним мотивом, що простежується за матеріалами архівно-слідчих справ, було прагнення до влади. За нових умов частина містян вирішила реалізувати свої владні амбіції. Хтось пішов до місцевих органів влади, хтось – до поліції.

Важливою є інформація щодо соціального профілю поліцаїв, а також їхнього світогляду. За соціальним походженням вони здебільшого були із селянських родин. Це не дивно, зважаючи на своєрідну соціальну політику, що її проводила радянська влада у 1930-х рр. Крім того, ці особи здобули низький або середній рівень освіти і мали проблеми з радянською владою. Приміром, слідчий криворізької поліції Г. Заблоцький свідчив, що його батька розкурку-

⁶¹ Там само. – Спр. 15055. – Арк. 24 зв.

⁶² Там само. – Спр. 16681. – Арк. 35.

⁶³ Там само. – Спр. 18835. – Т. 1. – Арк. 34.

⁶⁴ Там само. – Спр. 14293. – Арк. 31 зв.

лили у 1929 р., і невдовзі він помер, а у 1933 р. померла мати. Він змушений був поїхати спочатку на Донбас, а потім у Кривий Ріг на заробітки⁶⁵. Господарство криворізького поліцай Петра Головатого розкуркулили в 1930 р., а батько був змушений майже 10 років перебувати у засланні та на примусових роботах⁶⁶. Серед поліцаїв нерідко траплялись і особи з кримінальним минулим, які теж не мали симпатій до радянської влади, а також до її носіїв. Таким був уже згадуваний А. Ільчук, який у 1927 та 1938 рр. був двічі засудженим⁶⁷. Зрозуміло, що німці підшукували саме таких осіб з місцевого населення, адже ними легко можна було маніпулювати і вони не мали моральних перешкод щодо вбивств і знущань над колишніми радянськими функціонерами, а також над єврейським населенням, з якого німецька пропаганда намагалась створити образ «жидо-більшовика».

Важче визначити світоглядну позицію цих осіб. У серпні – вересні 1941 р. вони вступали до структури під назвою «українська поліція», яку контролювали українські націоналісти. Тож мали, напевно, або демонструвати певні націоналістичні погляди, або, принаймні, позитивно сприймати націоналістичні ідеї. Але, на відміну від організаторів «української поліції» в місті та криворізькому районі Миколи Лебеда та Петра Тарнавського, які були членами ОУН⁶⁸, місцеві поліцаї, що записувались до поліції, симпатиками, а тим більше членами ОУН, найімовірніше, не були. Після реорганізації з жовтня 1941 р. поліція повністю перейшла під німецький контроль і почала виконувати переважно репресивно-каральні функції⁶⁹. Тому в цей час одним зі світоглядних орієнтирів осіб, що ставали поліцаями, був антикомунізм та, деякою мірою, антисемітизм. Про це, зокрема, свідчать заяви, що їх вони писали перед вступом на службу⁷⁰.

Вивчення архівно-слідчих справ криворізьких поліцаїв триває. Зокрема, потрібно виявити і дослідити матеріали щодо масової акції знищення євреїв у районі поселення Інгулець, кар'єра цегляного заводу в центральній частині міста, а також у північній частині сучасного Кривого Рогу поблизу селища Веселі Терни.

⁶⁵ Там само. – Спр. 16681. – Арк. 21.

⁶⁶ Там само. – Спр. 17980. – Арк. 17 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 18835. – Т. 1. – Арк. 31–31 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 21.

⁶⁹ Там само. – Спр. 17233. – Т. 1. – Арк. 24.

⁷⁰ Там само. – Спр. 17980. – Арк. 92.